

Simon Zsolt

Régészet és identitás a kései Oszmán Birodalomban és a korai Török Köztársaság idején (1869–1943)

Bevezető

a dolgozat tárgya a régészet szerepe a kései Oszmán Birodalom és a korai Török Köztársaság ideológiájában. A történet kezdő időpontja 1869, az isztambuli Birodalmi Múzeum (Müze-i Hümayûn, ma az Isztambuli Régészeti Múzeum) megalapítása és az első, az ásatásokat és az antik tárgyak gyűjtését szabályozó rendelet kibocsátása (a dátumhoz lásd lentebb), a modern török régészettudomány szimbolikus kezdete; záró időpontja pedig 1943, az Ankarai Régészeti Múzeum (ma Anadolu Medeniyetleri Müzesi – Anatóliai Civilizációk Múzeuma) megnyitása, amellyel nemcsak a prehellénisztikus Anatólia régészete nyerte el szimbolikusan is önállóságát, hanem nagyjából egybeesett az ideológiai béklyók végleges eltűnésével is.¹

Ezen évtizedek alatt a tudomány (és jelen írás) szempontjából nem csupán az államforma változott meg Mustafa Kemal [Atatürk] (1881–1938) színrelépésével: míg az Oszmán Birodalom alatt a politika fókuszában maga a régészet állt, addig a korai Török Köztársaság idején elsősorban a hellénisztikus korszak előtti időszakok, azon belül is különösen a Hettita Birodalom és utódállamai kerültek előtérbe (részletesen lentebb).

Ami a kérdés kutatástörténetét illeti, fontos megjegyezni, hogy a régészet és identitás (illetve nacionalizmus) kapcsolatának kutatása kései fejlemény, amely csak a nyolcvanas években indult meg, török

¹ Nem tárgya tehát a mai török államnak a régészethez és a kulturális örökséghez való összetett s igen izgalmas viszonya, melyhez bevezetésképp lásd: Cuno 2008, 67–87 (amely az azóta eltelt idő eseményei következtében némileg elavult).

viszonylatban pedig csak a 2000-es években. Ennek sajnálatos következménye, hogy számos idevágó tanulmány nemegyszer jellegzetes, az olvashatatlanságot és nevetségességet súroló posztmodern, feleslegesen tudományoskodó nyelvezetet használó részekkel van teletűzdelve, amelyben csak diskurzusok, (meta)narratívák és ágensek léteznek (különösen Wendy Shaw és Can Erimtan lentebb idézendő művei). Az igazi gond azonban abban áll, hogy e kutatók a narratívák bűvöletében sajnos hajlamosak megfeledkezni olyan egyszerű, de annál reálisabb és (mint látni fogjuk) kimutatható okokról, mint egy-egy szereplő személyes beállítódása (lásd lentebb Osman Hamdi Bey esetét), vagy például a tudomány naprakész eredményeinek a nagyközönségtől és így a döntéshozóktól való teljes elzártsága (lásd lentebb a fiatal Török Köztársaság esetét).

Megemlítendő még, hogy az e kérdésről megemlékezők közül többen nem is a korszak kutatói, hanem a korszak politikája által kedvezően érintett tudományágak kutatói (régészek, ókori keleteselek). Így nem meglepő, hogy némelyikük udvariasan átsiklik az Atatürk állam áltudományos nézetei felett, és csak a máig ható, kedvező fejleményeket hangsúlyozzák (például Özgüç 1982; Çiğ 1988, 1993; de vö. Özdoğan 1998; Tanyeri-Erdemir 2006; Doğan 2010; Ünal é. n., 27–33) – melyek nélkül viszont kétségtelenül nem töltené be a török kutatás azt a megbecsült szerepet, amit ma betölt.

E sorok írója a következőkben megpróbálja elkerülni mindkét hozzáállás csapdáit, de hettitákkal foglalkozó régészként, aki éveket élt és dolgozott a helyszínen, nem teljesen semleges írásának tárgyát illetően – s mindenképp földhözragadtabb a hozzáállása, mint eszmetörténettel foglalkozó kollégáinak.

Az Oszmán Birodalom

A XIX. század végére a régészet az Oszmán Birodalomban a birodalmiság és a modernitás felmutatásának egyik eszközévé vált. Hosszú út vezetett idáig, melynek azonban még nem minden aspektusa világos és az oszmán levéltárak minden bizonnyal rendelkeznek még e kérdésben a nemrégiben megindult kutatások ellenére fel nem tárt anyaggal (a korai történet legjobb és legújabb áttekintése Eldem 2011).² Az Oszmán

² Külön tanulmányt érdemel és ezért itt nem tárgyalom az oszmánok múltához való viszonyának komplex kérdését. Az azonban bizonyos, hogy az oszmánok érdeklődése a múlt iránt legalább Hódító Mehmet korára visszanyúlik, és Trigger megállapítása

Birodalom 1829-ig magába foglalta a Közel-Keletet, Észak-Afrikát, a Kaukázust, Ciprust és a Balkán nagy részét, beleértve a görög területeket és az Égei-tenger egész partvidékét – más szavakkal, az antikvárius érdeklődés egyik fő célpontját. Így nem csoda, hogy a XVIII. század végén a megélénkült európai érdeklődés hatására az Oszmán Birodalomba akkreditált nyugati követek igyekeztek szert tenni görög régiségekre a birodalom területén. Az akkori oszmán hatóságokat ez eleinte nem túlzottan érdekelte, és gyakorlatilag szabad kezet adtak a követeknek. Így eshetett meg Lord Elgin jól ismert története is, aki gyakorlatilag lerabolta a Parthenón frízeit az athéni Akropoliszról (1801–1812). Egy évtizeddel később, az 1820-as években, a görög függetlenségi harcok idején a nyugati követek intenzív érdeklődésének hatására tudatosodott az oszmán tisztségviselőkben (különösen Athén 1826-os török ostrománál), hogy a leleteknek politikai dimenziója is van – s hogy a nyugatiak heves érdeklődését a maguk, nem utolsósorban pénzügyi hasznára is tudják fordítani.

Az ezt követő időszak egyelőre kevésbé ismert. A változások két szálon futnak majd, az egyik a Birodalmi Múzeum megalapításához, a másik a régészeti kutatások szabályozásához vezet el.

A szultáni palotának (Topkapı Sarayı) kezdetektől fogva voltak gyűjteményei (például porcelánok, ékszerek, fegyverek), melyek, európai megfelelőikhez hasonlóan, csak a szultán és a különleges vendégek számára álltak nyitva (a továbbiakhoz és az oszmán múzeumok történetéhez lásd különösen: Shaw 2003, 2007a, 2011, egy hasznos összefoglaló táblázat: 2007a, 272). Az Isztambuli Régészeti Múzeum gyökerei a Topkapı külső udvarában álló Aya İrini (Hagia Eiréné) egykori bizánci templomáig nyúlnak vissza, amelyet Konstantinápoly meghódítása óta fegyverraktárnak használtak a szultánok, itt őrizték az elavult fegyvereket és a bizánci korból fennmaradt régiségeket. 1730-ban átalakították, és Fegyverek Háza néven (Dar ül-Esliha) először állították ki e tárgyakat (1839-től Harbiye Anbarı – Katonai Raktár), melyek fokozatosan látogathatóvá váltak (ennek részletei, megfelelő források hiányában, nem világosak). Ezt a gyűjteményt az egykori templomban fizikailag is kettéválasztva hozta létre 1846-ban a birodalmi fegyverraktár (Tophane-i Amire) parancsnoka, Ahmet Fethi pasa (egyebekben a szultán sógora, diplomata és gyáralapító) a Régiségek Raktárát (Mecmua-i Asar-ı Atika) és a Régi Fegyverek Raktárát (Mecmua-i Esliha-i Atika), aminek egyik

(„Antiquarianism [...] failed to develop in the Near East, where Islamic peoples lived in the midst of impressive monuments of antiquity”; 1989, 44) ebben a formában alaptalan (vö. Shaw 2003, 40), kézenfekvő oszmán ellenpélda: Çelik 2011, 470–474, vö. még az oszmán múzeumok kialakulásának lentebb vázolandó történetét.

fő célja a régi fegyverek és a 1826-ban modernizált oszmán hadsereg közötti különbség hangsúlyozása volt. A következő időszakban a Régiségek Raktárában lettek elhelyezve az előkerülő hellenisztikus és bizánci emlékek, amelyeket leginkább az előrelátó tartományi hivatalnokok küldtek meg – így az intézmény szó szerint egy régiségraktár jellegét öltötte magára.

Ez változott meg 1869-ben, amikor a nagyvezír a Régiségek Raktárát átnevezte Birodalmi Múzeumnak, s egy nyugati tanárt nevezett ki igazgatójául (mindezt feltehetőleg annak következtében, hogy Abdülaziz szultán (uralkodott 1861–1876) 1867-es európai útja során megismerkedett az effajta gyűjteményekkel (Shaw 2011, 427), s kiadtak egy rendeletet, miszerint a fellelt (szüksége esetén pedig felvásárolandó) régészeti tárgyakat gondosan becsomagolva, felfedezésük helyét, állapotukat és értéküket leírva a fővárosba kell szállítani (uo.). A növekvő gyűjtemény hamarosan kinőtte a templomot, ezért áthelyezték a közeli Çinili Köşkebe, amelynek timurida hatásról tanúskodó homlokzatát úgy alakították át, hogy jobban emlékeztessen egy kortárs európai neoklasszicista múzeumépületre. Már az ekkori oktatási miniszter, Münif pasa is úgy írta le a múzeum funkcióját, hogy az nemcsak a civilizációk fejlődését hivatott bemutatni, hanem megakadályozni az antik tárgyak nyugatiak általi kivitelét is (i. m., 430). Sőt, egy 1868-as jelentés már azt is hozzáfűzi, hogy minden civilizált államban van múzeum (idézi: Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 13).

Ugyanis, ami az ásatásokat illeti, az ötvenes-hatvanas évekre kialakult egy jogszabályban még nem rögzített gyakorlat az ásatások engedélyeztetésére s arra, hogy az ásatók gyakorlatilag mindent magukkal vihettek. Amikor azonban ez már meghökkentő méreteket öltött, különösen Ephesos esetén, az oszmán hatóságok elszánták magukat az első szabályzat megírására (1869), amely még szintén nagyon bőkezű volt a külföldi régészekkel (Eldem 2011, 181–182).³ A hibákat felismerve 1874-ben újabb változata született a rendeletnek (április 8.), amely azonban nem hozott gyökeres változást: a leleteket három egyforma részre osztották a kincstár, a felfedező és a birtok tulajdonosa között, majd a felfedező az állam engedélyével kivihette leleteit az országból (az ásatások igényelték az állam és a földtulajdonos jóváhagyását is). Az elégedetlenséget jól érzékelteti a nagyvezír, İbrahim Edhem pasa alkalmi s tétova próbálkozása: amikor Hormuzd Rassam 1877-ben a British Museum megbízásából folytatni akarta a krími háború miatt megszakadt ásatá-

³ A kutatás rendszeresen figyelmen kívül hagyja ezt az első rendeletet, és csak a másodiktól, az 1874-estől számítja a szabályozás keltét. A magyar szakirodalomban Földi (2013, 16) teljesen tévesen 1884-től számítja.

sait Irakban, a nagyvezír az 1874-es német–görög egyezmény által inspirálva azt javasolta a megdöbbsent Rassamnak, hogy a leletek kerüljenek a Birodalmi Kincstárba, s a britek csak másolatokat kapjanak – ám végül ez sajnos nem valósult meg (Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 38–39).

A lassacskán és oszmán szempontból meglehetősen eredménytelenül csordogáló események 1881-ben vettek gyökeres fordulatot egy bizonyos Osman Hamdi Bey (nem melleleg az előbb említett Edhem pasa fia) kinevezésével a Birodalmi Múzeum igazgatói posztjára (melyet első alkalommal töltött be oszmán illetőségű). Osman Hamdi Bey (1842–1910) magasan képzett, nyugati műveltségű, ambiciózus diplomata és polihisztor volt, aki nemcsak a régészettudomány, hanem a festészet terén is maradandót alkotott, gondoljunk például a neves *A teknősidomító* című festményére (rőla ma elsősorban Edhem Eldem tanulmányai és forráskiadásai az irányadók, a továbbiakhoz lásd különösen: 2004, általában pedig: 2010). Személyiségének kulcsmomentuma volt párizsi tanulmányaiból fakadó kettős identitása, francia gondolkodása, de kizárólagosan oszmán érzései, vagy költőiben: „a legpárizsibb oszmán, és a legoszmánabb párizsi”, ahogy barátjává és kollégájává lett egykori mentora, a régész Salomon Reinach fogalmazott nekrológiájában (idézi: Eldem 2004, 124). Ez a beállítódása, kiegészítve a bagdadi pályafutása során szerzett kijózanító élményekkel az oszmán provinciák valóságáról, világossá tette számára, hogy az Oszmán Birodalom sürgős modernizációra és azon belül is, kulturális reformokra szorul. Múzeumigazgatóvá való kinevezése lehetővé tette, hogy végrehajtsa civilizatórikus álmait: megteremthette a számára oly kedves nyugati környezetet, egyúttal hazája üdvére dolgozhatott. Átgondolt és világos stratégiája volt, mely két pilléren alapult: előmozdítás és örökségvédelem – s mindkettőben fényes sikert aratott.

Az előmozdítás abban állt, hogy a múzeumon és saját munkáján keresztül fel akarta helyezni az Oszmán Birodalmat a modern régészet térképére, pontosabban szólva addigi passzív, lelőhely jellegét aktív szereppé kívánta átalakítani, nem függetlenül a korszellemtől, amely a nagyszabású, látványos régészeti feltárásokat és a távoli, illetve letűnt kultúrák emlékeitől roskadozó múzeumokat a nagy hatalmi státusz egyik jelének tekintette. Az addig gyakorlatilag raktárként funkcionáló múzeumot ezért tudományos intézménnyé kellett átalakítania, amely felvehette a versenyt nyugat-európai társaival. Ehhez azonban ki kellett terjesztenie tényleges fennhatóságát az oszmán földön zajló ásításokra, más szóval, véget kellett vetnie az addigi gyakorlatnak. Az örökségvédelem, vagyis az Oszmán Birodalom régészeti lelőhelyeinek és tárgyai-
nak védelme ennek logikus következménye volt (i. m., 129–130).

Tervének kivitelezését Osman Hamdi Bey azonnal megkezdte. Elsajátította a régészet alapjait a már említett Salomon Reinachtól, akit rögtön fel is kért a múzeum gyűjteményének katalogizálására. Pragmatikussága az első ásatásában is megmutatkozott: bár a kommagénéi I. Antiochus király (Kr. e. 70–38) nevezetes Nemrut Daği-i síremlékét német kutatók fedezték fel 1881-ben és tették közzé róla első jelentésüket 1882-ben (melynek francia fordítását később megtalálták Osman Hamdi Bey ásatási naplója lapjai közé dugva; i. m., 130), az igazgató még a németek előtt villámgyorsan expedíciót szervezett a feltárássra 1883-ban, és abban az évben Konstantinápolyban publikálta is ásatási jelentését. A kocka el volt vetve.

Az ásatás és a jelentés Osman Hamdi Beyt egy csapásra kompetens régésszé tette a nemzetközi tudományos világ szemében, és vele intézményét, a Birodalmi Múzeumot a régészeti örökség megőrzésére és a tudomány művelésére illetékes tudományos szervnek, az Oszmán Birodalmat pedig a tudományos régészeti munka végzésére képes országnak ismerték el (i. m., 131). Ez világosan kiviláglik fennmaradt levelezéséből, amelyet kora legnevesebb régészeivel (köztük olyan neves kutatókkal, mint Georges Perrot, Theodor Mommsen, Alexander Conze, Otto Puchstein vagy Gaston Maspéro) folytatott igen meleg hangon (i. m., 134, a levelezést publikálta: Metzger 1990).

A következő lépés az volt, hogy a múzeum kiterjesztette fennhatóságát erről az egyetlen lelőhelyről a birodalom összes lelőhelyére. Osman Hamdi Bey már 1882-ben is hangoztatta lesújtó véleményét az akkori régészeti szabályozásról, és legkésőbb 1883 márciusára meg is született a drákói módon szigorító tervezete. Ám javaslatával szemben állt az államtanács (Şura-yı Devlet) szervezőbizottságának (Tanzimat Dairesi) javaslata, amely még mindig megengedte volna a Birodalmi Múzeum által fel nem vásárolt leletek külföldre vitelét (Bahrani-Çelik-Eldem 2011, 38–39). Az ásatások szabályozása körüli patthelyzet végül a következő évben megoldódott, és az igazgató javaslata győzött – nem tudjuk még, hogyan, de aligha függetlenül Osman Hamdi Bey sikeres expedíciójától. Így született meg az 1884. február 21-én kibocsátott szabályzat (*Asar-ı Atika Nizamnamesi*), amely megszüntette a leletmegosztást, és megteremtette az oszmán állam kizárólagos ellenőrzési jogát az ásatások és régészeti leletek felett, továbbá – az érmék és rendkívüli, a szultán által jóváhagyott esetek kivételével – megtiltotta a leletek külföldre vitelét.⁴ Hozzá kell tenni, amint az a kortárs nyugati kutatók megjegy-

⁴ 1906-ig a véletlenül talált leletek fele a földtulajdonost illette. Ez az új rendelet 1973-ig volt érvényben, de az ekkor életbe lépő rendelet is csak apró változásokat tartalmazott. A ma is hatályos következő, 1983-as törvény csak annyiban változtatott, hogy

zéseiből kiderül, Osman Hamdi Bey már igazgatósága kezdetétől fogva *de facto* érvényesítette ezen elveket, még ha *de iure* nem léteztek is (Eldem 2004, 132).

A törvény természetesen sokkolta a nyugat-európaiakat (a neves francia orientalista, Ernest Renan tirádáját hosszan idézi: *uo.*), s változatos eszközökkel rendre megpróbálták kijátszani: az egyszerű csempészesen túl például diplomáciai postával, a terület felvásárlásával stb., de legfőképpen azon kiskapuval, hogy a szultán engedélyezhette bizonyos leletek külföldre kerülését, melyet diplomáciai eszközökkel ki is lehetett eszközölni – s melyből például a Louvre igen sokat profitált (a különféle eseteket lásd: *i. m.*, 135–138; Çelik 2011, 460–462). Tették mindezt nem utolsósorban arra a kezdetektől fogva használt klasszikus orientalizáló érvre hivatkozva, hogy az oszmánok nem alkalmasak az efféle örökség ápolására (Özdoğan 1998, 115; Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 16, idézetekkel). Mindazonáltal Osman Hamdi Bey eredendően diplomata volt, és a következő években a régészek és az igazgató megtalálták a közös *modus vivendit* (Eldem 2004, 140–147), melynek fontos eleme volt, hogy sikerült neki a múzeumot az ásatások támogatójaként, s nem pedig kerékkötőjeként pozicionálnia a nyugati régészek szemében. Osman Hamdi Bey mind személyesen, mind szakmailag teljes sikert aratott: biztos pozíciót teremtett meg magának a két világ között, ahol egyfelől folyamatos szellemi és társadalmi kapcsolatban állhatott az általa oly nagyra becsült nyugati világgal, másfelől folyamatosan hazája tudományos és kulturális fejlődését segíthette elő, amit ő rakott fel a régészettudomány térképére. Elégedetten állapíthatta meg tehát 1889-ben egy isztambuli folyóirat, a *Servet-i Fünun*, hogy az európaiak egyfelől láthatják, hogy az Oszmán Birodalom belépett a haladás korszakába, másfelől elismerik, hogy London, Párizs és Róma után immáron Isztambul is az ókori kincsek egyik központjává vált (idézi: Çelik 2011, 447).

Eldemet követve a Birodalmi Múzeum szerepét a fentebbiekben a modernizáció és a tudományos-kulturális fejlődés iránti igénnyel magyaráztam. Létezik azonban egy másik nézet is, Wendy Shaw interpretációja. Ő számos munkájában azt fejtette ki, hogy szerinte az oszmán (és török) múzeumok nem a tudománnyal való kapcsolatban fejlődtek, hanem a territorialitás, etnicitás és nemzetfogalom narratíváival való egyenes összefüggésben (Shaw 2003; 2007a, 253; 2011). A Birodalmi Múzeum mögötti mozgó erő (vagyis Osman Hamdi Bey koncepciója) abban állt volna, hogy egy kollektív oszmán identitást fejezzen ki,

kiterjesztette érvényét más kulturális és természeti javakra is. A szabályozás tehát lényegileg mind a mai napig az Osman Hamdi Bey által megfogalmazottakat követi.

amely territoriális alapon magába foglalta a klasszikus civilizációt is, így az oszmán múzeum narratívája a terület diskurzusában gyökerezett, nem a művészetében – Osman Hamdi Beynek a másolatok beszerzésétől való idegenkedése meg is akadályozta, hogy művészettörténeti gerince legyen a kiállításnak (Shaw 2007a, 258). De ilyen intenciója nem is volt, hiszen, mint láttuk, ő nem művészettörténeti kiállítást akart, hanem az oszmán régészetet bemutatót. Más szavakkal: a múzeum „narratívája”, ha úgy tetszik, valóban a terület „diskurzusában” gyökerezett, csak-hogy ebben semmi törekvés nem volt egy kollektív oszmán identitás kialakítására, mivel, mint láttuk, az oszmán modernség felmutatása és kultúrájának felemelése volt célja (ezt részben elismeri Shaw is: 2011, 425). Shaw (i. m., 431–434) szerint Osman Hamdi Bey Nemrut Dağ-i expedíciója és gyors, francia nyelvű publikációja is azt bizonyítja, hogy részt akart venni a tulajdonjog feletti vitában, amelyben a múlt a területi jogok jelölője volt, s mivel ezt gyakorlatilag szponzori pénzekből finanszírozta (az Oszmán Bank, a Keleti Vasúttársaság és a Haydarpaşa Vasúttársaság támogatásával), ez nem egy állami megbízásból, hanem saját indíttatásból végrehajtott tett volt, abból a célból, hogy a régészetet mint a birodalom területi jogainak eszközét mutassa fel. A saját indíttatással egyet lehet érteni, csak-hogy a fentiek alapján ez a tudományos, és nem a politikai diskurzusban való részvétel igényét jelentette. Végül Shaw szerint (i. m., 434–436) Osman Hamdi Bey az isztambuli múzeum 1891-ben megnyitott, a Çinili Köşkekkel szemközti új épületét, az úgynevezett Szarkofágmúzeumot (amelyre a gyorsan bővülő gyűjtemény miatt volt szükség, s melynek gerincét Osman Hamdi Bey másik híres ásatása [1887], a szidóni föníciai nekropoliszok névadó szarkofágjai alkották) a szidóni úgynevezett Gyászoló Nők Szarkofágja és az Alexander-szarkofág (mindkettő Kr. e. IV. század) fedele mintáira építette meg (visszafoготtan követi Çelik 2011, 446), kapcsolatot hozván létre a terület és a múzeum között. Ez jó példája a túlinterepretálásnak, hiszen a hasonlóságok meglehetősen általánosak, és ekkortájt amúgy is mindenhol effajta múzeumok épültek (Shaw munkája további spekulációk gazdag tárházát nyújtja az oszmán muzeológia és identitás vélelmezett összefüggéseiről, például: 2003, 68–70).

Az más kérdés – de erre Shaw nem tér ki –, hogy mindezt az oszmán állam kiválóan fel is használta külhoni és belföldi imázs- és identitás-építő akciókra, a birodalmiság felmutatására, melyeknek főbb eszközei a szultán (II. Abdülhamid, uralkodott 1876–1909) fényképalbumai és a *salnamék*, az oszmán provinciák hivatalos évkönyvei voltak (minderről részletesen: Çelik 2011).

A szultáni fényképalbumok (Çelik 2011, 447–454) – melyből 51-et küldtek a chicagói világkiállításra 1893-ban (végső úti céljuk a Kong-

resszusi Könyvtár volt) és egy másik összeállítást a British Librarybe – gondosan válogatott fotókkal illusztrálták és dokumentálták bőségesen a birodalom minden aspektusát, elsősorban tájait, épített örökségét (különös tekintettel a régészeti lelőhelyekre) és modernitását.

A *salnamék* egységes formátumban, sűrűn (de nevükkel ellentétben nem évente) megjelentetett munkák voltak, amelyek akkurátus pontossággal mutatták be egy-egy adott tartomány hivatalnokszervezetét, eseményeit, régi és új épületeit, népeit és szokásait, enciklopédikus jellegüket néha magyarázatokkal színesítve – más szavakkal, dokumentálták és bemutatták a birodalom fejlődését. Különösen érdekes a *salnamék* nézőpontja a régiségeket illetően: e kérdéskörnek nagy terjedelmet szenteltek, a mai újságíró-nyelvezethez hasonlóan kevésbé tudományos, mint inkább bombasztikus leírásokat nyújtva, külön kiemelve a leletek világraszóló jelentőségét, illetve a külföldiek szűnni nem akaró csodálkozását. Egyúttal folyamatosan hangsúlyozva, hogy a jelenlegi reformok a múlt dicsőségének helyreállítását célozzák, kitérve a rendezetlen háttér miatti visszaélésekre, illetve most már – a Birodalmi Múzeumnak köszönhetően – a jobbiztonságra és a múzeumra mint az oszmán régészet letéteményesére – szó szerint (i. m. 2011, 454–460).

A kibővülő tudás és az oszmán régészet, illetve a Birodalmi Múzeum központi szerepe a nagyközönségnek szánt munkákban is egyre inkább tetten érhetővé vált, elsősorban két műfajon keresztül: a világtörténetekben és a képes folyóiratokban. A múlt iránti megnőtt érdeklődésnek és az akkori oktatási reformoknak köszönhetően igen népszerűvé vált a világtörténet (*tarih-i umûmî*) műfaja, melyek jól mutatják egyrészt a tudás terjedését, másrészt az oszmánok ebből való részesedésének egyre tudatosabbá válását (e műfaj részletes elemzéséhez és a továbbiakhoz: i. m., 462–466). Míg egy korai kötet (1868–1869) európai munkák felhasználásával, némileg véletlenszerű alapon tárgyalja az ókort, addig Ahmed Refik hatkötetes munkája 1910-ből (*Büyük Tarih-i Umûmî*, Nagy világtörténet) már tudatosan, jól szerkesztett, átfogó képet kínál. A kötet kiadója (İbrahim Hilmi) előszavában felhívja a figyelmet, hogy az oszmán népnek felébredése és fennmaradása érdekében éjjel-nappal tanulmányoznia kell a történelmet, szembeállítva az oszmánok tudásbeli hiányosságait a többi európai nemzetével, ezért munkájuk célközönsége az oszmán társadalom egésze. E műfaj fontos jellemzője volt a gazdagon illusztráltság, rajzok, fényképek és fotók formájában. Ahmed Refik munkájában sorra jelentek meg a világ vezető múzeumaiban (British Museum, Louvre, Berlin, New York, Vatikán stb.) őrzött tárgyak, melyek mellett kiemelkedő szerepet kap a Birodalmi Múzeum gyűjteménye is, mintegy egyenlő rangra emelve a honi intézményt a világ vezető gyűjteményével. Az isztambuli tárgyak esetében a képalá-

írások pontos földrajzi információval is szolgáltak, mintegy virtuálisan megrajzolva a még mindig monumentális Oszmán Birodalom térképét az olvasó fejében.

Végezetül, a legpopulárisabb szinten álltak a képes újságok, melyekből több is megjelent a XIX. század végének Isztambuljában, közülük a legfontosabb a már említett *Servet-i Fünun*, melyet 1891 és 1944 között adtak ki. Ezen újságok rendszeresen hírt adtak régészeti felfedezésekről, múzeumokról, restaurálási kérdésekről, s általában mindenről, mi ezekkel kapcsolatos, bőséges képanyaggal kiegészítve (részletes bemutatásuk a *Servet-i Fünun* példáján: i. m., 466–469).

A korai Török Köztársaság

Atatürk terve, a szekuláris, nyugatiasított Törökország az Oszmán Birodalommal való mindennemű kulturális szakítást jelentett. A többnyelvű, többetnikumú, a kalifátus révén az iszlám világot elvben vezető (de gyakorlatban többvallású) birodalom helyére a török nyelvű és népességű (illetve annak tételezett) világi köztársaság lépett. Miután Atatürk minden lehetséges, a közös identitást megalapozni képes tényezővel (az oszmán identitással; az oszmán dinasztiával; a kalifátus intézményével) leszámolt, s ezeket egyúttal minden baj forrásának is megtette, szükségessé vált az identitás újbóli megalkotása, egy új közös nevező megtalálása.

A fiatal török államban azonban ez eleinte még nem játszott központi szerepet: a húszas évek eleje ugyanis a függetlenségi háborúval és a területi integritás megőrzésével telt. Ez értelemszerűen nem kedvezett a tudományos kutatásnak, és a politikus-hadvezéreknek is akadt más teendőjük, mint hogy a tudomány világát integrálják tevékenységükbe. Mindazonáltal, ha előnyt faraghattak belőle, megtették. Így az oszmán korszak után ezen években jelenik meg újra a régészet a politika szintjén, mégpedig a „pontusi kérdés” ürügyén. A központi hatalom széthullását látva a Fekete-tenger keleti, Sinoptól Trabzonon át Rizéig terjedő partvidékének görög ajkú lakossága az önállósodás mellett döntött, arra hivatkozván, hogy ők a terület eredeti lakosai, ami felbőszítette a török vezetést. A felkelés kölcsönös mérsárlásokba torkollott, míg helyre nem állt a török uralom. A külső szemlélőnek ezen a ponton meg kell jegyeznie, hogy e területen nagy számban éltek és élnek (a grúzzal rokon nyelvet beszélő) lázok is, akik a régió valódi őslakosainak tekinthetők, legalábbis abban az értelemben, hogy legkorábbi írott forrásaink (pél-

dául Hérodotosz, Xenophón) az ő elődeiket nevezik meg a régió lakosainak, s így maguk a görögök is csak későbbi bevándorlók. Szükségtelen mondani, hogy ez sem a görög, sem a török vezetést nem feszélyezte – bár mentségükre legyen mondva, ez a háttér még a mai ókori keleti, illetve ókori anatóliai szakmunkákból sem derül ki.

A török oldal központi érve a *Pontus Meselesi* volt, egy vaskos munka (1922), amely bemutatta a régió történetét a történelmi idők homályától az akkortájt elkövetett görög atrocitásokig (francia változatát a következő évben tették közzé). Számunkra a munka előszava érdekes (a fennmaradó öt fejezet az atrocitásokat tárgyalta), melyet a neves oszmán török értelmiségi, Ağaoğlu Ahmet Bey írt (Erimtan 2008, 146–147, életéről és munkásságáról: Shissler 2002). Ő, megelőlegezve a harmincas évek áltudományos nézeteit, elsőként tette meg a görögök előtti Anatólia lakosságát, a hettitákat töröknek (Erimtan 2008, 154–162). Amint Erimtan (i. m., 144) felhívja a figyelmet, ez szembement az addig helyben tanított ismeretekkel is, hiszen az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben használt tankönyv, a *Büyük Tarih-i Umûmî* kora színvonalán számolt be a hettitákról, akiknek ekkor még a nyelvét sem fejtették meg.

De miért a hettiták? Erimtan szerint (i. m., 154) Ağaoğlu „ideológiai-lag motiváltan” olvasta az európai tudósok ókori keleti tárgyú munkáit, így fedezte fel magának a hettitákat mint a törökök őseit. Amellett, hogy ez nem válasz a kérdésre, Ağaoğlu írásából kiderül az a három tényező, ami őt megragadta és a számára logikus következtetéshez vezette: munkájában számos ókori keleti írásra utal (lásd Erimtan idézeteit: i. m., 157–159), melyekből kiderült számára, hogy a hettiták az ókori Kelet egyik legjelentősebb birodalmát alkották meg. Tudása azonban távolról sem volt naprakész, így a hettitákról – régi kiadású olvasmányai nyomán – úgy vélekedett, hogy a nyelvüket még nem fejtették meg, holott ez akkor már évek óta nem volt helytálló. Viszont az olvasott szakirodalomban olyan spekulációkat talált, miszerint a hettiták öltözéke mind a mai napig megtalálható a helyi török lakosságnál. Az ismeretlen hettiták, akik ott éltek, ahol a törökök, és úgy is öltözködtek, ahogy a törökök – egy laikus számára önkéntelenül adódik a következtetés: ugyanarról a népről van szó. Más szavakkal, Ağaoğlun nem ideológiai megfontolások, hanem felületes tudása vezette erre a következtetésre, mely saját céljai szempontjából egyébként igen hasznosnak bizonyult.

A Hettita Birodalom fontosságának megértéséhez rövid ókori történelmi kitérőt kell tennem, nem utolsósorban azért, mert a prehellenisztikus Anatólia történelme magyar nyelven gyakorlatilag hozzáfér-

hetetlen.⁵ A XIX. század elején megjelenő nyugati utazókkal meginduló és a XX. század elején egy közép-anatóliai, Boğazköy (ma Boğazkale) nevű lelőhelyen egy monumentális várost, ékirásos táblaarchívumokat és könyvtárat feltáró kutatás már 1920-ra gyakorlatilag eljutott oda, hogy nagy vonalakban megrajzolhatta a prehellenisztikus Anatólia történetét. Ezek szerint a legkorábban (a Kr. e. 2. évezred elején) azonosítható lakosok a hattik, akiket az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó hettiták (és nyelvrokonaik) olvasztanak be, akik a Kr. e. II. évezredben az ókori Kelet egyik leghatalmasabb birodalmát hozták létre. Az I. évezredben e birodalom utódállamai népesítették be Közép-Anatóliát és Észak-Szíriát, Nyugat-Anatóliában pedig láthatóvá válnak a már görög forrásokból is ismert helyi népek, a lüdök, a károk, a lükök stb. Ehhez járultak a Balkánról bevándorló frígek és a velük együtt érkező, máig ismeretlen módon Kelet-Anatóliába eljutó örmények, valamint a Fekete-tenger partvidékén a nyugati kartvel törzsek (köztük a fentebb említett lázok elődei). Azaz Anatólia görögök előtti történelme nem egy monolit egység volt, hanem nyelvi tarkaság, amelyből viszont történelmi és kulturális jelentősége folytán jól láthatóan egy korszak emelkedett ki, a Hettita Birodalomé. A „jól láthatóan” itt szó szerint is értendő: a meginduló ásatások és korábbi felfedezések egyre-másra szállították a látványosabbnál látványosabb hettita és késő hettita műemlékeket. A „szállítás” is szó szerint értendő: bár eddigre szintén látványos fríg és lük emlékek is ismertté váltak, jellegüknél fogva nem voltak múzeumba szállíthatók, így kevésbé válhattak ismertté, ellentétben például a késő hettita reliefdíszes kőlapokkal vagy szobrokkal.

Ha tehát választ keresünk arra a kérdésre, miért épp a hettitákat találta meg magának Ağaoğlu és majd a rövidesen bemutatandó „török történelmi tézis”, e két tényező, a már Ağaoğlunál is megjelenő birodalmiság és a látványosság adja meg a magyarázatot. A szerzők ugyanis nem ókori keletes szakemberek voltak, hanem laikusok, akikhez a tudomány eredményei csak ilyenformán jutottak, juthattak (és jórészt mind a mai napig jutnak) el – itt utalnék vissza e korszaknak a régészeti híreket részletesen taglaló képes folyóirataira és a bőséges képanyagot nyújtó világtörténetekre, amelyek a laikus közönség egyedüli forrásai lehettek.

⁵ A magyar ókortudomány és ókori Kelet-kutatás nagy adóssága, hogy nem áll rendelkezésre a hettitákról szóló, naprakész összefoglaló munka magyar nyelven az érdeklődők számára. Ennek hiányában Roaf 1998 és Kuhrt 2005 vonatkozó fejezeteit lehet ajánlani (utóbbi sajnos amatőr fordításban), illetve jelen sorok szerzőjének magyar nyelven, elsősorban az ókortudományi folyóiratokban (*Antik Tanulmányok* és *Ókor*) megjelent számos tanulmányát.

Bár Aġaoġlu nézetei olyan híres gondolkodót is meggyőztek, mint Ziya G kalp, a török nacionalizmus elm leteti megalapozója (Erimtan 2008, 164), munkássága egyelőre valódi hatás nélkül maradt: a fentebb említett oszmán történelemtankönyv 1926-ban megjelent és átdolgozott változata, az *Um m  Tarih* (Világtörténelem,  jransyomva: 1928) a friss tudományos eredményekre is utalva közli, hogy a hettiták nem törökök (i. m., 165).  m Aġaoġlu nézetei nem felejt dtek el.

Egyelőre azonban a török  st rt net k rdese háttérbe szorult. A k z-társaság első  vei a gyökeres társadalmi (nyugatosító-modernizáló) reformokkal teltek el (a nyugati jogrendszer bevezetése, a kalifátus megs z ntet se, öltözködési,  b c reform), és csak az évtized végére jutott el oda a vezetés, hogy a nemzet pítésssel is foglalkozzon. Az  llamszervez si s z ks szer s g szerencsésen találkozott Atatürk személyes érdeklődésével, aki már a háború alatt is közismerten rengeteg történelmi és nyelvészeti tárgyú munkát olvasott el, és mindig kész volt ezeket és saját elképzeléseit gyakorlatilag bárkivel megvitatni (v .  ıġ 1988, 213; 1993, 517; Lewis, Geoffrey 1999, 55–74; Hani ġlu 2011, 195; érzékletes példákat idéz a magyar követi jelentésekből: Flesch 2004, 343, 348–349).

A végső lökést az e kérdéskörrel való foglalatoskod shoz a több változatban is ismert történet szerint Atatürk egyik fogadott lánya,  fet  nan adta meg 1929-ben, miután egyikőjük a törököket lealacsonyító kifejezéseket olvasott a törökök történetével foglalkozó nyugati munkákban (Poulton 1997, 103; Redford 2007, 243, mindkettő irodalommal). Ez az elégedetlenség azonban nem korlátozódott Atat rkre és fogadott lányára: akkoriban a fiatal török állam több prominense is panaszkozott a nyugati munkáknak a törökökre nézve sértő megfogalmazása miatt (példák: Tanyeri-Erdemir 2006, 382). A megindítandó  st rt neti kutatások tehát komoly társadalmi  g nyt fejeztek ki: egy közös, erős, büszkeségre okot adó identitás megalapozásának s z ks gess g t (mely pszichológiailag kiegyens lyozta a nyugati k követésének terhét), s amellyel, mintegy mellesleg, bebizonyítják a törököknek a nyugati kkal való egyenrangúságát is. J r lekos politikai haszon volt, hogy egyúttal bizonyítják, a török föld már a történelem hajnalától fogva török föld volt, valamint hogy a török örökség hangsúlyozása elválasztotta a törököket az  sszeoml s rt felelősnek tartott oszmánok közel-keleti és iszlám civiliz ci j t l (v . Lewis, Bernard 1968, 359–360; Zürcher 1997, 199–200; Erimtan 2008, 142–143).

Az első feladat azonban egy olyan török történelmi tézis megalkotása volt, amely a későbbi kutatások alapját képezheti (a következők magyar nyelvű, p r mondatos összefoglalásához: Flesch 2004, 346–348). 1930-ban  fet Hanım másokkal együtt javaslatot tett egy, a török történelmet tudományos  g nnyel tanulm nyoz  bizottság megalapít -

sára, ez lett a Türk Tarihi Tetkik Heyeti (Török Történelmi Kutatás Bizottsága; 1931-től Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti [Török Történelmi Kutatás Társasága], végezetül 1935-től Türk Tarih Kurumu [Török Történelmi Társaság, TTK], tiszteletbeli elnöke maga Atatürk). Az előkészítő bizottságnak többek között tagja volt Samih Rifat, aki elsőként fogalmazta meg 1922-ben azt az elméletet, hogy a török nyelv a legrégebb és minden más nyelv őse, előfutárává válva ezzel a még említendő „napnyelvelméletnek” – bár ezzel akkor még közneveltség tárgya lett (ő igazgatóhelyettes volt a TTK elődszervezetében, és Atatürk őt nevezte ki a nyelvészeti testvértársaság első elnökévé is; Aytürk 2004, 15). A vizsgálódásba minden olyan kultúrát belevettek, mely a törökök történelme szempontjából fontos lehetett. Így született meg még 1930-ban a vaskos, egykötetes *Türk Tarihinin Ana Hatları* (A török történelem főbb vonalai), egyelőre még csak száz példányban, melyet azután számos kiválasztott történésznek és államférfinak küldtek meg véleményezésre. A munka (szerzői között Âfet Hanimmal) témái között szerepelt Kína, India, az ókori Kelet (sumerok, elámiak, asszírok), az ókori Anatólia (hettiták, frigek, lüdök), az ókori Irán (az Akhaimenidák, a párthusok, a Szászánidák), az Égei-tenger partvidéke, az etruszkok, a belső-ázsiai türk államok, a szeldzsukok és természetesen az oszmánok. Bár ezt a változatot Atatürk még nem hagyta jóvá, az elméleti keret elnyerte tetszését. 1931-ben egy 74 oldalas összefoglalót adott ki belőle az oktatási minisztérium 30 ezer példányban – ám ezúttal, jellemző módon, már az oszmán történelem nélkül. Ugyanebben az évben egy négykötetes változatot küldtek szét a líceumoknak és egy háromköteteset az alsóbb fokú iskoláknak (e tankönyvekben a hettitákra mint hata-törökökre hivatkoztak [Poulton 1997, 105–106]: a hettita állam neve ugyanis Hatti volt, melyet a hattiktól örökölték meg).

Ez a „török történelmi tézis” (*Türk Tarih Tezi*). Eszerint a török nép a legősibb a világon, őshazája Belső-Ázsiában ringott, ahonnan klimatikus okoknál fogva 9 ezer évvel ezelőttől kezdődően (a későbbi török nomádok mintájára) több hullámban Európába, a Közel-Keletre, Kínába és Indiába vándorolva civilizálta a helyi lakosságot, és hozta létre a legkülönbélebb nagy civilizációkat („árja”, égeikumi, sumer, etruszk, Indus-völgyi stb.), mivel már Belső-Ázsiában is rendelkezett a civilizáció főbb jegyeivel (földművelés, állattenyésztés, fémművesség, szövés-fonás, korai építészet). Anatóliába pedig mint a hettiták érkeztek meg, akik tehát egy török népesség és nyelv lett volna (akárcsak a sumer és az etruszk). Mindez tökéletes folytatása a *Pontus Meselesi* fentebb bemutatott világképének, és aligha tőle függetlenül jött létre (Erimtan 2008).

A tézist 1932-ben a TTK a természetesen az új fővárosban, Ankarában szervezett I. török történelmi konferencián mutatta be, ahol a teljes török

ténelmet átfogó előadások támogatták az elméletet (megjegyzendő, Atatürk végighallgatta a kilencnapos konferenciát). A több mint kétszáz résztvevő túlnyomó többségét – nem véletlenül – középiskolai és egyetemi oktatók, mégpedig elsősorban történelemtanárok adták (Poulton 1997, 107; Tanyeri-Erdemir 2006, 384). A tézis, amely kiváló alapot szolgáltatott egy közös, ráadásul dicsőséges, a nyugati államokéval egyenrangú, sőt azok fölött álló identitás megteremtésére, ettől fogva az iskolai és az egyetemi oktatás gerincét képezte (Zürcher 1997, 199).

Bár az elmélet nemcsak minden történeti, hanem minden nyelvészeti ismeretnek is ellentmondott, hamarosan ez sem okozott gondot. Már az első két nyelvészkongresszuson (1932, 1934) nem egy kutató próbálta bizonyítani a sumerok és a hettiták török vagy épp a törökök indoeurópai mivoltát (példák: Aytürk 2004, 11–12; Shaw 2004, 136–137; vö. Zürcher 1997, 198; Doğan 2010, 78). Számos (részben még a XIX. századra visszamenő) előfutár után pedig 1935-ben megszületett végre a „török történelmi tézis” nyelvészeti párja, a „napnyelvelmélet” (*Güneş-Dil Teorisi*, az elmélet és a török áltudományos nyelvészet történetéhez lásd különösen: Lewis, Geoffrey 1999, 55–74; Laut 2000 és Aytürk 2004). Ennek számunkra lényeges aspektusa szerint minden nyelv egy ősi, Belső-Ázsiában beszélt nyelvből ered, melyhez a török áll a legközelebb, és minden nyelv ezen ősi nyelvből származik, a török nyelven keresztül (beleértve természetesen az amerikai indián nyelveket, maja és inka példák: Aytürk 2004, 16; Shaw 2007b, 180). A törököt korábban mindenféle nyelvvvel rokonító, fentebb idézett kutatók lelkesen csatlakoztak ezen új elmülethez.

E hivatalos állami ideológiának számos következménye lett. Ilyen például, hogy a hettiták (és a sumerok is) megjelentek az állami nevezéktanban: a két frissen (1933, 1935) alapított állami bank a Sümerbank és Etibank nevet kapta (az „*eti*” a hettitákra használt török neologizmus, korábban és ma „*hitit*”). Az elnevezések témakörébe tartozik Hatay tartomány esete is. Az Oszmán Birodalom egykori alexandrettai szandzsákja, az 1921-es ankarai francia–török egyezmény és a lausanne-i szerződés értelmében a török határokon kívül maradt, de a nagyszámú török lakosság kulturális autonómiát élvezett, és szoros kapcsolatban állt az anyaországgal (átvették az öltözködési és az ábécéreformot is). Amikor a franciák 1936-ban kikiáltották Szíria függetlenségét, a szandzsák Szíria részévé vált, ám a kérdés a Nemzetek Szövetsége elé került. Végül brit közvetítéssel olyan egyezés született, hogy a régió önállóvá válik, de külpolitikájában Szíria fogja képviselni. A másodsorra megtartott választások után, 1938-ban létrejött parlament proklamálta függetlenségüket, hogy egy évvel később pedig bejelentse egyesülésüket Törökországgal – Szíria ezt egyébként azóta sem ismeri el, és térképeiken

Hatay továbbra is Szíria része (Zürcher 1997, 211–212). Atatürk maga is úgy vélekedett, hogy az a terület, amely 4 ezer éve török – elvégre a régiót az ókorban a hettiták (a tézis szerint a „hata-törökök”) uralták –, nem maradhat idegen kezek fogságában (idézi: Lewis, Geoffrey 1974, 133): Hatay mesterségesen megalkotott neve maga is erre a vélelmezett kapcsolatra utal.

A nevezéktannál sokkal fontosabb azonban az a hatás, amelyet a tudományos életre gyakorolt az új identitás megalkotásának és alátámasztásának szükségessége. A „török történelmi tézis” kidolgozói először kizárólag a másodlagos irodalomból dolgoztak elméletük felállításakor, ezért sürgető igény mutatkozott friss régészeti bizonyítékokra. Atatürk először külföldi kutatókat „szponzorált”: 1931-ben bőkezűen támogatta a francia *Société des études hittites et asianiques*-ot és folyóiratukat, a *Revue hittite et asianique*-ot elindulásukban, amely megszüntéig fontos orgánuma lett a hettitológiai kutatásoknak. Azonban azt is felismerte, hogy a régészeti kutatásokhoz hiányoznak a megfelelően képzett szakemberek és a pénzügyi háttér, s e nehézségek áthidalására önmagában egyetlen intézmény se képes. Először ezt egy, İsmet İnönü miniszterelnökhöz intézett táviratában (Konya, 1931. március 22.) fogalmazta meg, melyben régészképzést, ásatásokat, műemlékvédelmet, restaurálást, szakemberképzést, illetve a diákok külföldre küldését irányozta elő (Özgüç 1982, xvii; Çiğ 1993, 520). Ezt a programot 1935-ben fogalmazta meg részletesen, pontokba szedve a TTK akkori elnökének, Hasan Cemil Çambelnek címezve. Fontos kiegészítése lett, hogy ekkor állítottak fel országsszerte gyűjteményeket (idézi: Özgüç 1982, xvii).

A finanszírozásban a TTK játszott központi szerepet (így több híres korai török ásatásában, mint például Kültepe, Maşat Höyük, Karahöyük-Elbistan, Altıntepe), akárcsak ezek eredményeinek könyvek, cikkek és pamfletok formájában történő terjesztésében (fontos változás, hogy – a kutatás identitásformáló céljából fakadóan – különös gondot fordítottak a népszerűsítésre, szemben az elitista oszmán régészekkel, Özdoğan 1998, 118). Atatürk személyesen kérte, hogy a TTK alapító okirata tartalmazza a Törökország történetének megismerését elősegítő ásatások megszervezését (Özgüç 1982, xviii). Ezen túl Atatürk megtakarításainak jelentékeny részét az İş Bankasínál hagyta, régészeti és történelmi kutatásokat támogatott. Érdeemes megjegyezni, hogy érdeklődése – a fentiek alapján nem meglepő módon – nemcsak ideológiai volt: maga is előszeretettel látogatta az ásatásokat (például Çiğ 1993, 521–522).

A szakmai háttérrel a török állam jóvoltából Európában tanult kutatók jelentették, akik közül az elsők, Hamit Zübeyr Koşay és Remzi Oğuz Arık ásatási tapasztalatot a törökországi német ásatásokon sze-

reztek a kormány képviselőiként. A következő hullámot az 1932-ben tanulni külföldre küldött tehetséges diákok jelentették (olyan, később legendássá vált kutatókkal, mint a már említett Halet Çambel [a TTK elnökének lánya], Ekrem Akurgal vagy Sedat Alp), akiket aztán hazahívtak, hogy otthon kamatoztassák tudásukat (a célpont elsősorban Franciaország, Németország és Magyarország volt). Feladatuk volt mindannyiuknak, hogy lehetőleg minél több dolgot kellett tanulniuk, kis túlzással mindent, aminek a török őstörténethez köze lehetett. Lelkesedés és elszántság jellemezte őket: Remzi Oğuz Arik például arról volt híres, hogy párizsi évei alatt a vele együtt ott tanuló török diáktársait a „*Bugün Allah için ne yaptın!*” (Mit tettél ma Allahért?) mondást parafrázálva a „*Bugün Anadolu için ne yaptın!*” (Mit tettél ma Anatóliáért?) kérdéssel feszélyezte (Redford, 2007, 246). Így bármilyen naiv is volt a kiindulópont, valójában megteremtette a törökországi régészettudomány alapjait, méghozzá nem is akármilyen színvonalon (a szakmai háttér hamarosan egy újabb pillérrel bővült, lásd lentebb).

Mindez jól tükröződik a TTK II. török történelmi konferenciájának anyagán (1937). Míg az első tanácskozásnak honi közönsége volt, addig a másodiknak már nemzetközi. Számos külföldi szakteknitélyt hívtak meg Isztambulba, az egykori birodalmi fővárosba, és külsőségekben is igazodtak a monumentális konferenciák gyakorlatához (a résztvevők természetesen hettita szimbolikájú kitűzöt kaptak). A rendezvény azt volt hivatott bemutatni, mekkorát fejlődött a török tudomány a köz-társaság kikiáltása óta – sikerrel. Bár volt, aki továbbra is a „török történelmi tézist” boncolgatta, az előadások túlnyomó többsége a török régészek szakszerű kutatásait mutatta be. A meghívott külföldi kutatóknak véleményt kellett nyilvánítaniuk, és kifejezetten elégedettnek bizonyultak (éles ellentétben az 1936-os, III. nyelvtudományi konferenciával, ahol egyes nyugati tudósok igen komoly kritikát fogalmaztak meg, lásd lentebb). Míg tehát az első konferencia a régészetet a törökök nemzeti büszkeségének alátámasztására használta fel, addig a másodikon már a maga a régészet művelése jelentette a büszkeséget, hiszen ezzel Törökország belépett a modern államok közösségébe (a két konferencia összehasonlító elemzése: Tanyeri-Erdemir 2006). Pontosan ugyanaz játszódott le tehát, mint fél évszázaddal korábban, az Osmán Birodalom alkonyán.⁶

⁶ Shaw a váltást csak a harmadik kongresszusra, 1943-ra teszi (2007b, 182–183). A harmadik kongresszus azonban mindenképp figyelemre méltó változást hozott: nagy számban hangzottak el az oszmán múlttal kapcsolatos előadások (Hanioglu 2011, 196), jelezvén, hogy az oszmán múlt ismét a török múlt része lett – és hogy a török történelmi konferenciák is valódi tudományos konferenciákká léptek elő.

E kongresszusok előadóinak sorából is jól látszik, hogy a politikai elit egy része valóban hitt is ezekben az elméletekben, és nem pusztán hatalomtechnikai eszközként kezelte őket (Zürcher 1997, 199; Atatürkről lásd a fentebb idézett irodalmat, vö. Ünal é. n., 31). Kérdés ugyanakkor, hogy pontosan mi volt a török tudományos közösség álláspontja a harmincas és negyvenes években a hettiták török mivoltát illetően. A kérdés egyik szakértője szerint (Erimtan 2008, 142) fenntartás nélkül elfogadták, hogy a hettiták törökök voltak. Egy pillantást vetve azonban az akkori török egyetemek kutatógárdájára, könnyen belátható, hogy ez a megállapítás ebben a formában bizonyosan nem igaz. Ehhez röviden érintenünk kell Atatürk felsőoktatási reformját.

Atatürk a szakemberhiányt kétféleképp tervezte megoldani: a tehetséges diákok külföldre küldésével és a honi felsőoktatás megreformálásával. Ennek első lépéseként az oszmán egyetemet, a Darülfünunt 1933-ban az Isztambuli Egyetemmé alakították át, s egyúttal megváltak a régi oktatói kar nagy részétől (nem függetlenül attól, hogy oktatói nem lelkesedtek a „török történelmi tézisért”, Hanioglu 2011, 195). Ezen az egyetemen alapították meg 1934-ben a Török Régészeti Intézetet (1940–1941-től ókori keleti nyelvek és kultúrák tanszék), melynek vezetőjéül a kulturális miniszter javaslatára Helmuth Theodor Bossertet, kora egyik legkiválóbb régész-hettitológusát nevezték ki (nyugdíjazásáig, 1959-ig vezette a tanszéket, a tanszék történetéhez: Dönmez et al. 2002). Teljességgel elképzelhetetlen, hogy Bossert elfogadta volna a hettiták török mivoltát és ezt tanította volna diákjainak, akik az első török régész – ókori keletes generációt (illetve annak isztambuli felét) alkották.

A török felsőoktatási reform ugyanakkor egybeesett a Harmadik Birodalom felemelkedésével, ahol a nürnbergi törvények értelmében tudósok tömege vált munkanélkülivé és gyakorlatilag kitzasztottá. Philipp Schwartznak, a Frankfurti Egyetem magyar származású patológusprofesszorának, aki az érintett tudósokat támogató szervezetet működtetett Zürichben, jó barátja volt Albert Malche pedagógusprofesszor, akit a török kormány kért fel, hogy a bevezetendő reformok megalapozásául tekintse át a törökországi felsőoktatás helyzetét. Malche javaslata nyomán a török kormánynak feltett szándéka volt nyugati tudósokat hívni a helyi egyetemekre, de a folyamat egyáltalán nem haladt előre. Ekkor lépett kapcsolatba Malche Schwartzcal és vetette föl, hogy e tudósok állást kaphatnának Törökországban: megmenekülésükért és munkáért cserébe megteremtik az új török felsőoktatást. Az ötlet kifejezetten elnyerte a török hatóságok és az illetékes oktatási miniszter, Reşit Galip tetszését, és hamarosan számtalan német tudóst fogadott be Atatürk állama és telepített a török egyete-

mekre (erről a kevéssé ismert történetről lásd elsősorban: Widmann 1973 és Hillebrecht 2000 magyarul Flesch 2010 vonatkozó fejezeteit).⁷ Köztük volt három igen neves ókori keletes is, Benno Landsberger, Hans-Gustav Güterbock és Fritz Rudolf Kraus.

Mindeközben a törökök az új fővárosban, Ankarában, 1935-ben létrehozták a nyelvi, történelmi és földrajzi kart (*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*), melyből később az Ankarai Egyetem nőtt ki. E fakultáson belül sumer, hettita, magyar, török és kínai tanszékek nyíltak a célból, hogy a török őstörténetet kutassák. Bár a kar hivatalos ideológiája a „török történelmi tézis” volt, ide került 1935-ben Landsberger, majd 1936-ban Güterbock is, akik az első asszirológus-, illetve hettitológus-professzorok lettek Törökországban. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a török nyelvű publikálás és a Kis-Ázsiára fókuszálás szerves részét képezte munkájuknak (ez utóbbi értelemszerűen gondokat okozott Landsbergernek és hozzájárult későbbi távozásához is). Güterbock pedig ezenfelül kidolgozta a már említett Anatóliai Civilizációk Múzeumának koncepcióját, közelebbről a hettita és késő hettita reliefművészet bemutatásának mikéntjét. Ismételten teljes mértékben kizárt, hogy e kutatók a „török történelmi tézist” követték vagy tanították volna diákjainak, akik az első török régész – ókori keletes nemzedék másik, ankarai felét képezték.

Más szavakkal, a tézis legjobb esetben is csak a 1930-as években örvendett elfogadottságnak a török tudományos körökben, és csak a nem ókortudósok körében (valahogy úgy, mint a mai Magyarországon, ahol természettudósok rendszeresen terjesztenek áltudományos nézeteket a magyar őstörténetet illetően). Ott sem beszélhetünk azonban egységes elfogadottságról, mivel ezen elméleteket már megszületésükkor több neves török tudós bírálta (lásd fentebb; Doğan 2010, 78).

Az őstörténeti lelkesedést sem osztotta mindenki. Illusztris példa az isztambuli múzeum agyagtábla-gyűjteményének kérdése. A fent említett Kraus feladata lett a gyűjtemény katalogizálása, gyakorlatilag annak felmérése, hogy pontosan milyen táblákat is tartalmaz a hatalmas gyűj-

⁷ A német kapcsolat természetesen nem előzmény nélküli, közismertek a kiváló német–török kapcsolatok az Oszmán Birodalom alkonyán, elegendő itt az oszmán haderő német megszervezésére vagy a bagdadi vasútra utalni. Mindez tudományos téren is megmutatkozott, például a Darülfünun urál-altáji tanszékének megalapítója is egy német tudós, Friedrich Giese volt. A németeknek azonban a mudroszi fegyverszünet értelmében el kellett hagyniuk az Oszmán Birodalmat, beleértve a tudósokat is (a világháborús vereség a magyar tudósokra is hasonlóképp szomorú hatást gyakorolt: a frissen megalapított, de máris nevet szervezett kutatóintézetünket, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet kellett bezárni – utóda azóta sincsen).

temény. Osman Hamdi Bey és fivére kora azonban már elmúlt (Halil Edhem bátyja halálától 1931-ig igazgatta a múzeumot): csak minisztériumi engedéllyel publikálhatott, s erre irányuló kéréseit általában figyelmen kívül hagyták vagy visszautasították. Kiutat jelenthetett, ha egy török társszerzővel vagy török nyelven publikált, ám ekkor is minisztériumi vagy múzeumi kiadványban kellett ezt megtennie, ami egyenes út volt a feledéshez, még ha hosszú évek után meg is jelent az írás. Kraus megálmodott könyv formátumú katalógusa így nem készült el (máig sem). Idővel maga is ráébredt, hogy az ok a múzeumról vallott eltérő koncepció: nem az oktatás egy eszközeként, hanem mint egy óvni és rejtegetni való kincstárként tekintettek rá – és tekintenek rá ma is (Schmidt 2010, 17–18), mintegy visszatérve a 1869 előtti állapotokhoz.

Atatürk halála (1938) fordulópontot jelentett a „török történelmi tézis” történetében: bár volt, aki 1938-ban az elmélet abszolút győzelmét jelentette ki, a kritikákat „összefüggéstelen nonszensznek”, illetve „vitathatatlanul tudománytalannak” minősítve (idézi Hanioğlu 2011, 168; vö. Redford 2007, 243), a tézis szélsőséges elemeit legkésőbb a negyvenes évek végére fokozatosan és csöndben elvetették (Lewis, Bernard 1968, 360; Zürcher 1997, 199; Doğan 2010, 78). A „napnyelvelméletre” a III. török nyelvészeti kongresszus (1936) mért végzetes csapást, ahol a meghívott 15 külföldi szakértő (köztük Németh Gyula, a neves magyar turkológus, akinél a fentebb említett Hamit Zübeyr Koşay doktorált) közül nem túlzottan meglepő módon csak a szovjetek támogatták az elképzelést, a többiek vagy udvariasan hártottak, vagy darabokra szedték az elméletet, mint a fentebb már említett Friedrich Giese. S bár a törökök megpróbálták védeni a védhetetlent, az elmélet ezt a csapást nem tudta kiheverni, és szép csöndben el is tűnt (Aytürk 2004, 17–18).

Elfeledni azonban nem feledték el teljesen e téziseket: elvértve ugyan, de mind a mai napig akadnak példák arra, hogy főleg laikus emberek a törököket a hettitákkal azonosítják, vagy a sumerokkal, olykor a trójaiakkal rokonítják (példák: i. m., 12; Shaw 2007b, 183; Doğan 2010, 79–80; Procházka-Eisl–Procházka 2010, 74). Mindazonáltal ezek alapvetően elszigetelt esetek.⁸

⁸ Ugyanakkor érdemes lenne megvizsgálni, hogy a kevésbé tanult népesség hogyan viszonyul a kérdéshez. Işıklıyaya (2010) végzett egy sajnos igen kis mintavételű próbavizsgálatot főleg klasszikus lelőhelyek mellett élő embereket kérdezve, ahol kb. 20 százalék tekintette őseiknek a sumerokat, a hettitákat és a frigeeket is. A lelőhelyekből fakadóan ezt a vélekedést csak az oktatási rendszerből meríthették. Érdemes lenne egy széles skálájú, alaposan átgondolt vizsgálatot végezni ebben a kérdésben (irodalomhoz: i. m., 5, 15. j., vö. még különösen Kranz 1999; hasonlóan Procházka-Eisl–Procházka 2010, 74–75 a kilikiai alavita arabok [!] esetéről).

A második világháború után alább is hagyott a hettiták népszerűsége, nem függetlenül az áltudományos nézetek elhalásától. 1961-től azonban ismét reneszánszukat élik: miután a kormányzat ellen katonai puccsot követtek el, az új vezetés Ankara jelképévé tett meg egy tárgyat, amelyet hagyományosan a hettitáknak tulajdonítanak, hogy ezzel szimbolizálja Törökország visszatérését Atatürk ideáihoz (Shaw 2007b, 168). Legalábbis 1995-ig, amikor az önkormányzati választásokon győztes iszlamista Refah Partısı (Jólét Pártja) új főpolgármestere, Melih Gökçek úgy döntött, a majdnem kizárólag muszlim lakosságú országban egy mecsetközpontú szimbólum megfelelőbb lenne.

E tárgy maga is megérdemel néhány szót. Egy majdnem teljesen kör alakú fémrácsozatról van szó, melyből sugarak erednek. E tárgy (és hasonló társai) Közép-Anatóliából, a hettiták törzsterületéről, egy Alaca Höyük nevű lelőhely előkelő sírjaiból származik. A gond mindössze annyi, hogy a lelet maga sok évszázaddal megelőzi a Hettita Birodalmat, és minthogy a lakosság a legkorábbi időktől fogva kevert volt (hatti, hettita, luvi), nem lehet adott csoporthoz hozzárendelni e sírokat, és valószínűleg a kérdésfeltevésnek így nincs is értelme (a lakosság összetételéhez: Goedegebuure 2008). Bárhogy is, e tárgynak a hettiták szimbólumaként való szerepeltetése legalábbis anakronisztikus (vö. Ünál é. n., 33). Mentségül szolgálhat azonban, hogy a szakemberek igencsak szűk körén kívül ez nem is ismeretes (turkológus történészek is magától értetődően mint „hettita nap”-ra hivatkoznak rá, ld. például Shaw 2004; 2007a, 268; 2007b; White 2008, 367). Másfelől, amint a „pontusi kérdésnél” már láttuk és bárhol a világon nap mint nap tapasztalhatjuk: a történeti hűségnek jut a legkisebb szerepe nemzeti kérdések kapcsán.

A hettiták mint elnevezés mindenesetre azóta is felettébb népszerű: így lett például „Eti” az 1961-ben alapított neves keksz- és édességgyár. A két nagy török nyelvoktató központ egyike, az Ankarai Egyetem által fenntartott TÖMER (alapítva: 1984) pedig a külföldieknek írott török nyelvkönyvcsaládját nevezte el „Hitit”-nek. A már említett tárgyat választotta logójául az édességgyár és a tankönyvcsalád is, akárcsak a Maltepe cigaretta (és egy rokon tárgy ihlette a Sihhiye téren, Ankara egyik közlekedési csomópontjában ma is álló szobrot).

Végezetül, ha építészeti megfogalmazását keressük a „török történelmi tézis” világának, két példát is fel lehet hozni. Az egyik Atatürk mauzóleuma, az Anıtkabir, ahol (késő) hettita stílusúnak szánt oroslánok szegélyezik a felvonulási utat. A másik az Ankarai Néprajzi Múzeum (igazgatója az említett Hamit Zübeyr Koşay, koncepciója pedig a kalandos életű és sajátos életművű magyar turkológus és etnográfus, Mészáros Gyula nevéhez fűződik), ahol a török népművészeti és iszlám művészeti anyag mellett a „hettita múltat” is kiállították (sőt

Atatürk holtteste is itt feküdt 1953-ig). 1943-ban azonban megnyílt az Anatóliai Civilizációk Múzeuma (1968-ig csak Ankarai Régészeti Múzeum) s ezzel a pregörög Anatólia szimbolikusan is önállóvá vált – s tudományosan az őt megillető helyére került, immáron mítoszoktól mentesen.

Összefoglalás

Törökország hosszú és meglehetősen göröngyös utat tett meg, amíg elfoglalta mai, komoly helyét a régészettudományban és az ókori Kelet kutatásában. Sikere abban áll, hogy a megfelelő időben olyan államférfiak kerültek döntési pozícióba (jelen esetben Osman Hamdi Bey és Mustafa Kemal Atatürk), akik országuk felemelkedését – többek között – tudományos-kulturális reformok véghezvitelében, múzeumok, és nem stadionok felépítésében látták. Osman Hamdi Beynek köszönhetjük a török régészettudomány megalapozását és a jogi háttér kimunkálását. A korszellem (és a politikai helyzet) fényében aligha meglepő, hogy mindezt az Oszmán Birodalom reprezentációs célokra használta ki. Atatürk oktatási reformjai (különös tekintettel a német tudósok befogadásának ötletére és a tehetséges diákok külföldre küldésére) pedig máig hatóan megteremtették a török ókori keleti kutatás alapjait. Emellett eltörpül az, hogy mielőtt e reformok szárba szökkennek volna, mai szemmel megmosolyogtató elméleteknek hódolt a laikus politikai elit. Ezt a rövid közjátékot nyugodtan boríthatja a feledés jótékony homálya.

Irodalom

- Aytürk, İlker 2004: Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey. *Middle Eastern Studies*, 40., 2004/6., 1–25.
- Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem 2011: Introduction. Archaeology and Empire. In uők (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 13–43.
- Çelik, Zeynep 2011: Defining Empire's Patrimony: Late Ottoman Perceptions of Antiquities. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 443–477.
- Cuno, James 2008: *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle over Our Ancient Heritage*. Princeton (NJ) – Oxford, Princeton University Press.

- Çiğ, Muazzez 1988: Atatürk and the Beginnings of Cuneiform Studies in Turkey. *Journal of Cuneiform Studies*, 40., 1988/2., 211–216.
- Çiğ, Muazzez İlmiye 1993: Mustafa Kemal Atatürk und die Archäologie in der Türkei. *Istanbulur Mitteilungen*, 43., 517–522.
- Doğan, İsmail 2010: Dilettáns nyelv- és néprokonsági nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon. In Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, Tinta. 75–82.
- Dönmez, Şevket et al. 2002: Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü Tarihçesi (1934–2002) (Hititoloji ile Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalları) / Die Geschichte der Abteilung für Altvorderasiatische Sprachen und Kulturen (1934–2002) (Hethitologie und Frühgeschichtliche und Vorderasiatische Archäologie). *Anadolu Araştırmaları*, 16., 145–200.
- Eldem, Edhem 2004: An Ottoman Archaeologist Caught between Two Worlds: Osman Hamdi Bey (1842–1910). In Shankland, David (szerk.): *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878–1920*. Isztambul, Isis Press. 121–149.
- Eldem, Edhem 2010: *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. Isztambul, Kültür Bakanlığı.
- Eldem, Edhem 2011: From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799–1869. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – uó (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 281–329.
- Erimtan, Can 2008: Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist construction of Turkish nationhood in Anatolia. *Anatolian Studies*, 58., 141–171.
- Flesch István 2004: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Budapest, Corvina.
- Flesch István 2010: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészorszakban*. Budapest, Corvina.
- Földi Zsombor 2013: Ékírástós tárgyak az illegális műkereskedelemben és a szakértői felelősség kérdése. *Ókor*, 12., 2013/2., 15–23.
- Goedegebuure, Petra M. 2008: Central Anatolian languages and language communities in the Colony period: A Luwian-Hattian symbiosis and the independent Hittites. In Dercksen, Jan G. (szerk.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian period*. Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. 137–180.
- Hanioğlu, M. Şükrü 2011: *Atatürk. An Intellectual Biography*. Princeton (NJ) – Oxford, Princeton University Press.
- Hillebrecht, Sabine (szerk.) 2000: *Haymatloz. Exil in der Türkei, 1933–1945*. Berlin, Verein Aktives Museum.
- Işıklıkaya, Işıl R. 2010: Traces of Earlier Cultures in Anatolia and their Perception in Modern Turkey. *Bolletino di archeologia on line* 1., Volume speciale (http://www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/bao_document/articoli/2_ISIKLIKAY.pdf, utolsó letöltés: 2014. október 15.).
- Kranz, Barbara 1999: *Das Antikenbild der modernen Türkei*. Würzburg, Ergon.
- Kuhr, Amélie 2005: *Az ókori Közél-Kelet* (ford. Mohay Gergely). *Studia Orientalia* 4. Piliscsaba, PPKE BTK.

- Laut, Jens Peter 2000: *Das Türkische als Ursprache: Sprachwissenschaftliche Theorien in der Zeit des erwachenden türkischen Nationalismus*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Lewis, Bernard 1968: *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford, Oxford University Press.
- Lewis, Geoffrey 1974: *Modern Turkey*. New York – Washington, Praeger.
- Lewis, Geoffrey 1999: *The Turkish Language Reform. A Catastrophic Success*. Oxford, Oxford University Press.
- Metzger, Henri 1990: *La correspondance passive d'Osman Hamdi Bey*. Limoges–Párizs, Imprimerie Bontemps – Diffusion de Boccard.
- Özdoğan, Mehmet 1998: Ideology and archaeology in Turkey. In Meskell, Lynn (szerk.): *Archaeology Under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*. London – New York, Routledge. 111–123.
- Özgüç, Tahsin 1982: Atatürk and Archaeology. In uó: *Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi. A Hittite Center Northeast of Boğazköy*. Ankara, xv–xx = Atatürk et l'archéologie. In N. N. (szerk.): *Mémorial Atatürk. Études d'archéologie et de philologie anatoliennes*. Párizs, Editions Recherche sur les civilisations. 5–8.
- Poulton, Hugh 1997: *Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*. New York, New York University Press.
- Procházka-Eisl, Gisela – Procházka, Stephan 2010: *The Plain of Saints and Prophets. The Nusayri-Alawi Community of Cilicia (Southern Turkey) and its Sacred Places*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Redford, Scott 2007: „What have you done for Anatolia today?“ Islamic archaeology in the early years of the Turkish Republic. *Muqarnas*, 24., 243–252.
- Roaf, Michael 1998: *A mezopotámiai világ atlasza* (ford. Dezső Tamás). Budapest, Helikon – Magyar Könyvklub.
- Schmidt, Jan 2010: Fritz Rudolf Kraus in Istanbul (1937–1949) and the Development of Ancient Near Eastern Studies in Turkey. *Bibliotheca Orientalis*. 67., 2010/1–2., 5–21.
- Shaw, Wendy M. K. 2003: *Possessors and Possessed. Museums, Archaeology, and the Visualisation of History in the Late Ottoman Empire*. Berkeley (CA), University of California Press.
- Shaw, Wendy M. K. 2004: Whose Hittites, and Why? Language, Archaeology and the Quest for the Original Turks. In Galaty, Michael L. – Watkinson, Charles (szerk.): *Archaeology Under Dictatorship*. New York, Kluwer Academic – Plenum Publishers. 131–153.
- Shaw, Wendy M. K. 2007a: Museums and Narratives of Display from the Late Ottoman Empire to the Turkish Republic. *Muqarnas*, 24., 253–279.
- Shaw, Wendy M. K. 2007b: The Rise of the Hittite Sun. A Deconstruction of Western Civilization from the Margin. In Kohl, Philip L. – Kozelsky, Mara – Ben-Yehuda, Nachman (szerk.): *Selective Remembrances. Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. Chicago–London, University of Chicago Press. 163–188.
- Shaw, Wendy M. K. 2011: From Mausoleum to Museum: Resurrecting Antiquity for Ottoman Modernity. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem (szerk.):

- Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914.* Isztambul, SALT. 423–441.
- Shissler, A. Holly 2002: *Between Two Empires. Ahmet Ağaoglu and the New Turkey.* London – New York, I. B. Tauris.
- Tanyeri-Erdemir, Tuğba 2006: Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic. *Journal of Field Archaeology*, 31., 2006/4., 381–393.
- Trigger, Bruce 1989: *A History of Archaeological Thought.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Ünal, Ahmet é. n.: *The Hittites and Anatolian Civilizations.* Isztambul, Etibank.
- White, Jenny B. 2008: Islam and politics in contemporary Turkey. In Kasaba, Reşat (szerk.): *The Cambridge History of Turkey 4. Turkey in the Modern World.* Cambridge, Cambridge University Press. 357–380.
- Widmann, Horst 1973: *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933. Mit einer Bio-Bibliographie der emigrierten Hochschullehrer im Anhang.* Bern – Frankfurt am Main, P. Lang.
- Zürcher, Erik J. 1997: *Turkey. A Modern History.* London – New York, I. B. Tauris.